

ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНО ЛИТЕРАТУРНО ДЕЛО

Жельо Авджиев

Ето че Георги Цанев навърши 80 години — една възраст, на която подхождат спомени и равностетки за преживяното и изминатото. . . Навярно и той вече е написал или ще напише своите спомени. Очакват се и ще бъдат посрещнати с интерес. Все пак те едва ли ще променят и изместят дълбоко залегналия в съзнанието на няколко поколения образ на критика като възплъщение както на младостта и темперамента на непосредствената критическа реакция, така и на свежестта и живостта на литературната мисъл, на острото чувство за съвременност и за отговорност пред националната ни литература. Наистина академичната осанка с непроменящия цвета си сняг на главата като че ли позабавиха винаги по младежки забързаната и съсредоточена крачка, но те не успяха и не ще успеят да притъпят непресекавания интерес на Георги Цанев към българската литература днес и в миналото, чувствителната му критическа съвест.

Литературната дейност на критика и изследователя Г. Цанев е изцяло вплетена в богатото и сложно развитие на българската литература от края на Първата световна война до наши дни. Той е един от най-активните и проникновени ценители на всичко по-значително в литературата ни между двете световни войни. Независимо от някои добре известни колебания и увлечения, със сигурния си усет и висок критерий за естетически пълноценно художествено изображение той допринесе извънредно много за развитието на българската революционна и изобщо демократична и реалистична литература от това време.

Последователен застъпник на реалистичната естетика, Цанев приема и утвърждава реализма, взет в най-широк смисъл: и реализма на социалистическата, революционната литература, възплътила най-прогресивните идеи на времето и наситена с революционна романтика, и реализма, ограничен около всекидневието с тревогите и мечтите на малките хора и с характерния предметен стил и език, и реализма, който възкресява историята, миналото. . . Истински борец за реалистична, социално-съдържателна и идейно целенасочена литература, той е непримирим противник на модернистичните и други влияния. За него мисълта, че символизъм и индивидуализъм са „вчера“ за българската литература, е аксиома. Не само открито и смело утвърждава правдивото и талантливото, но и категорично отхвърля фалша и бездарията. Отреагирва с темпераментни отзиви и ударни рецензии на първите прояви на млади поети и писатели, като поема риска да утвърди началните им стъпки и да предвиди бъдещото им развитие. Присъдите и прогнозите му за по-нататъшния път на авторите и изобщо на българската литература с малки изключения се потвърждават. Неслучайно той свързва името си на критик с такива

представители на нашата литература като Хр. Смирненски, Н. Фурнаджиев, Й. Йовков, Ст. Загорчинов, П. Вежинов, В. Петров. . .

Дълбоко вникващ във вътрешния свят на твореца, в личността на писателя, Цанев не се задоволява само да рецензира. Той е в първата редица на малцината майстори на литературния портрет у нас — този толкова труден критически жанр. И понеже силата му на критик е главно в конкретния, точен и безкомпромисен анализ на литературните творби, той прави на най-видните български творци, негови съвременници, а и на писателите от миналото, дълбоко обосновани, ерудирани, но и емоционално раздвижени портрети, които и до днес имат своето въздействие. Макар в тях да личи авторското, критическо „съпричастие“, те са лишени от ефектните рекламни и сантиментални излияния.

Верният поглед върху социалното и литературното развитие, стабилните естетически изисквания помагат на Цанев да вниква в най-характерните тенденции на литературния процес, да улавя новото, перспективното в развитието на художественото мислене, на поетиката. Затова и при най-активната си оперативна критико-рецензентска дейност той хвърля, макар от време на време, поглед върху някои от най-характерните явления в съвременния литературен живот и в миналото, търси линиите на литературния развой за определен период. След победата на социалистическата революция тези опити все повече и повече изместват оперативната критика, за да превърнат — във връзка със задълженията му на професор и академик — изследването и литературните ценности от миналото, проблемите на наследството в център на литературните интереси на Цанев вече цели три десетилетия. Днес Цанев е между най-значителните наши литературни историци. Само че не безстрастен регистратор, а също така вдъхновен ценител, при когото литературно-историческите „пристрастия“ са друго превъплъщение на една и съща творческа личност.

Колкото и на Цанев да не се нравят изчерпателните „хронологическо-фактологични“ очерци, неговото повече от половин век присъствие в българската литература, забележителното му литературно дело и извоювано свое място сред първенците на нашата литературна критика ни задължават да припомним най-важните етапи, да обгърнем най-характерните страни и особености от неговия толкова плодотворен и поучителен път, път — творческа равностметка и отчет на една личност и на един критичен талант, който е „съдбовно заинтересован в развитието на българската литература“ (по неговите собствени думи) и който неотстъпно е воювал за истината и красотата в изкуството, на ценител, когото няколко поколения млади критици считат за свой учител. Пък и портретите твърде много наводниха литературните издания. Попадали в различни ръце, те взеха като че ли да позалиняват и да си приличат. . .

I

Рецензията за „Да бъде ден!“ на Хр. Смирненски е първата критическа работа на Г. Цанев. Появила се на другия ден след първия отзив на Г. Бакалов, но написана независимо от него, рецензията е не само „другата“, „първа“ вдъхновена и положителна оценка за пролетарския талант, но тя документира блестящия дебют на Цанев, дебют, за който всеки критик би могъл да мечтае. . .

„Работническата класа може да се радва на един сигурен успех в областта на изкуството“ — така уверено започва отзивът на Г. Цанев. Радостта и възторгът, пронизващи цялата рецензия, идат от идейно-образното и тематично богатство, от високата художествена форма на стиховете на Смир-

ненски, които младият критик разкрива сполучливо, вещо. Дори и в един кратък осведомителен отзив той поставя въпроса не само за това, какво се пише, но и „как се пише“. Отговорът на поставения въпрос започва с предварителното твърдение за това, че Смирненски, преди да бъде пролетарски поет, е преди всичко поет, т. е. има поетична дарба и талант, че поради това стиховете му притежават „художествени елементи“. И уловил своеобразното в художествения изказ на Смирненски, Цанев сочи наличието на дълбоко настроение и „бурен поток“ от чувства и образи, говорещи за едно „непринудено, искрено творчество“, създадено по вътрешна необходимост. Тук са прибавени и движението като основен художествен елемент, „необузданата“, „реалистична фантазия“ на поета, големият художествен усет на младия творец, изящният стих, музиката — „ту тиха, ту бурна и гърмяща“, богатият език, който дава особена нагледност и ясност на образи и чувства. . . Подчертаният интерес към оригиналното и неповторимото у автора, стремежът да се сроди вътрешно с художника, да навлезе в неговия вътрешен свят, демонстрирани тук за първи път, макар и някъде несръчно, ще станат основна черта и добродетел в по-нататъшната богата критическа дейност на Цанев. А при Смирненски близостта на критика с поета е съвсем интимна. Затова, когато Цанев му предлага да смени заглавието на сбирката „През бурята“ с „Да бъде ден!“, Смирненски се съгласява. . .

„Изобщо сбирката „Да бъде ден!“ — пише в заключение Цанев — ни дава образа на пролетарски поет със значителна дарба, поет с буен лирически темперамент. Неговата поезия е борческа, революционна. Изразител на колективните чувства, мечти и идеали на пролетариата — той заслужава всичката му обич, похвала и на съръчение.“ Такава възхвала и на съръчение е рецензията на младия и вдъхновен критик.

Борческата естетическа и литературно-критическа позиция на застаналия твърдо на фронта на социалистическата литература критик се изявява особено ярко в защитата на вдъхновената поезия на Смирненски. Изразил открито възторга си от тази поезия, защитила с високохудожествените си стихове естетическата платформа на новия етап на социалистическата литература, Цанев воева за този успех на социалистическия литературен фронт, като дава достоен отговор, както и другите марксистески критици, на опитите на официалната критика да отрече и омаловажи творческите завоевания на любимия поет на работническата класа. Едновременно с Ив. Мешев той излиза с кратка полемична статия „Буржоазната критика за поезията на др. Смирненски“. В същност това е един темпераментен и може да се каже съкрушителен отговор на В. Пундев, който, макар и да няма кураж да отрече наличието на талант у Смирненски, се опитва да омаловажи поезията му, като я представи само като комунистическа „програма и плакарди“, а не като истинска лирика. Това неправилно тълкуване се дължи според Цанев не само на липсата на исторически поглед у Пундев, но преди всичко на съзнателното и преднамерено уеднаквяване на програмата с комунизма. Затова критикът най-напред доказва, че комунизмът е „не само програма — той е нов дух, нов светоглед“.

Особено находчив — с явно продемонстрирана полемична дарба — е Цанев, когато привлича собствените изследвания и заключения на Пундев (за Д. Чинтулов), за да опровергае тезата му, че Смирненски едва ли не отричал лириката, защото възпявал съвременната революция. . . Защо? — задава остроумно въпроса Цанев — за песните на Д. Чинтулов, издигащ лозунга на своето време, епохата на националните революции, критикът признава, че „са подемали националните копнежи на българина. . . и бляновете за ясната зора на свободата“, а „отрича правото на един син на народа —

във времето на интернационалната революция — да възпява възжеланията на цялото човечество, „за ясната зора на свободата“? . . . Вазов възпя героите на българската революция: Раковски, Левски, Караджата и др. — това е поезия. Смирненски възпя Спартак, Либкнехт, Москва — това било програма, т. е. антилирика! Вазов прослави (също и Пенчо Славейков) опълченците на Шипка — това е хубаво. Смирненски даде крилата песен на червените ескадрони — това е лошо! Ех, критици! Нам е известно вашето „безпристрастие“. В най-добрия случай вие сте отровени от предразсъдъците на стария свят“.

След тези съкрушителни аргументи Цанев стига до основната причина, поради която „обективният“ критик Пундев не може да намери истински доводи за отричане на Смирненски. Той действително, като се поставя в служба на хората от „Слово“, гледа „през стъкла, покрити с праха на миналото“ и по класово-политически, а не по литературни съображения не признава поетичните завоевания на Смирненски. И поетичната искреност, и творческото вдъхновение съществуват, само че трябва. . . „любов, за да ги видиш“ — пише Цанев. Младежката дързост, бойкият настъпателен тон са съчетани със сериозна идейно-естетическа аргументировка.

Тъй като Цанев живее и гори с всичките проблеми на пролетарския литературен фронт, следи непосредствено и живо проявите на младите революционни сили, той публикува и статията „Нашите млади поети“, в която отправя много съдържателни и навременни изисквания и напътствия към младите творци: да пишат искрено, естествено, произведенията им да са една „необходима и искрена изповед“, и с по-голямо задълбочаване и обобщение — „бъди искрен, пиши, когато има какво да кажеш, когато не можеш да мълчиш — и ти ще дадеш ценни работи, поетични творения. . .“

Идейната яснота и прозорливост на обобщенията и изводите, точността на оценките, дори малко назидателният характер на обращенията към младите творци се основават на определен литературен опит и несъмнена ерудиция на дебютиращия критик. Освен това той има и немалък житейски опит: младежки социалистически „стаж“ в ученическите кръжоци на Врачанската гимназия, участие като офицер в Първата световна война и продължително заложенничество, активна дейност като член на комунистическата партия сред софийските работници и прогресивното студентство, когато след 1920 г. се записва студент по славянска филология. . . От друга страна, изявил литературните си интереси още в гимназията (без да избегне и някои „поетични“ грехове), той твърде рано започва системна и солидна литературна подготовка, като изучава основно българската и руската литература, следи социалистическите издания у нас, запознава се с представителите на руската естетическа и критическа мисъл от Белински през Плеханов до Луначарски. . . И официалните традиционни преподавания в университета подпомагат (особено близкото въздействие на професори като Б. Пенев) възторжения марксизм при изработване на естетико-критическото му кредо, отличаващо се още с първите си изяви със стабилност, висок художествен критерий и чувство за съвременност. Затова много скоро Цанев влиза в средата на утвърдените революционни литератори, като Г. Бакалов и Д. Полинов, става близък другар на Смирненски и Кюлявков, на Т. Павлов и Д. Осинин, член (заедно с тях) на Софийския комитет за пролетарска култура. Става редовен сътрудник на партийните издания. . .

Вярно е, че Цанев още в тези начални стъпки на критическата си дейност, а и по-късно не се отнася с особена любов към теорията, няма афинитет към философско-естетическите обобщения и разсъждения. А никога не е претендирал за литературен теоретик. За него теорията съществува главно във и чрез приложението в конкретната критическа практика и оценки, чрез непосредстве-

ния и жив досег с художествената творба, с личността на твореца. Той предпочита да тръгне от литературното произведение и оттам да стигне до обобщението. Пътят от индукцията към синтеза му е по-близък на сърцето. И ако „недолюбването“ на теорията предпазва Цанев от предпоставеност и тезисност, в определени случаи, когато докосва някои по-сложни проблеми и явления в разнообразната литературна панорама, литературно-теоретичният „недостиг“ затруднява литературния критик.

В тези начални години Г. Цанев възприема и сякаш се задоволява с основните принципни изисквания на марксистическата предленинска теоретична база на литературната критика с всичките ѝ предимства и недостатъци. Застанал на идейните позиции на марксизма, младият Г. Цанев усвоява и достойно отстоява борческия и полемичен характер на марксистическата критика. Същевременно у него се чувствава едно вътрешно несъгласие и съпротива — много повече и по-открито изразено, отколкото у другите марксистически критици — срещу догматичността и ограничеността на социологичния подход. Той свързва и се стреми да свързва идейните с художествените моменти при литературния анализ.

Рецензиите и статиите на Г. Цанев, появили се в марксистическия печат в годините на следвоенния революционен подем, са свидетелство за убедеността на младия критик в предимствата на марксистическата литературно-теоретическа и критическа мисъл, в силата и бъдещето на социалистическата литература. Те документират — при всички си младежки възторг и пламенност — един сигурен и стабилен художествен критерий, един верен поглед и жив усет на критик-откривател, който достойно оценява и налага най-големия пролетарски талант — Хр. Смирненски, който свързва името си с изгрева на тази най-ярка звезда на социалистическата ни литература . . .

Пътят на критическото откривателство продължава и в трудното и героично време след Септемврийското въстание до Априлския атентат през 1925 г. Сега Цанев (псевдоним Б. Боронов, Мл. Иванов) излиза още по-напред в пролетарския и вече антифашистки литературен фронт като оперативен и извънредно отзивчив и талантлив марксистически критик. Станал един от първите и най-близки сътрудници на основаното от Г. Бакалов при подкрепата на нелегалната комунистическа партия сп. „Нов път“, той е участник в раждането и един от организаторите и най-въдновеният ценител на продължилата традициите и заветите на Смирненски септемврийска поезия, представена от сътрудниците на „Нов път“ — Ас. Разцветников, Н. Фурнаджиев, А. Каралийчев. Сътрудници на другите партийни органи и на демократичния вестник „Развигор“. Разширява критическия си хоризонт, като обхваща в критическите си работи по-пълно българската литература.

Марксистическият поглед върху социалната и политическата действителност — със значението на Септемврийското въстание и разположенното на обществените сили след установяване на фашистката диктатура у нас — дава възможност на Цанев да схване най-характерните белези и посоката на движението на идейните брожения, да види новите прогресивни тенденции в художественото мислене. Той определя младата, откъсната от живота и от народа, от изискванията на времето поезия като „мъртва поезия“ — безсъдържателна и подражателна, с наивни опити за възкресяване символистични митове, т. е. прелистените страници в литературното развитие, поръсена с бохемство и порнография, екзотика и мистика. . . Не по-малко категоричен е критикът и към закъснелите модернистични и амбициозни експерименти — „комедии“ на младите белетристи. В противовес на тях приема реализма и витализма на младия Д. Пантелеев. Същевременно Цанев не скрива задоволството си от онези творци, които в резултат на големите социални сътресения след войната и

кървавия разгром на въстанието се полюшват наляво, счита опитите им за приближаване към народа при тогавашната криза и крах на индивидуализма за симптоматични — А. Страшимиров, Ем. Попдимитров.

И ако за по-възрастното поколение творци „възвръщането“ е съпроводено с несъмнени трудности, с усилия за преодоляване на стари навици и в мисленето, и в похватите, за да може „духовният образ на масата“ (с преживяванията и копнежите ѝ) да стане достояние както за разума, така и за сърцето им, за младата революционно настроена поетична фаланга — това е много по-лесно, защото има примера на Хр. Смирненски, който по думите на Г. Цанев „ще остане начело на най-новата ни поезия, неин водач и вдъхновител“. (Не-точен и несполучлив се оказва обаче опитът на Цанев да разграничи „Зимни вечери“ от революционната поезия на Смирненски в предговора към „Зимни вечери“ — 1924 г.)

Тези млади творци са „новопътските“ септемврийски поети — Разцветников, Фурнаджиев, Каралийчев. И отново Цанев свързва името си с тази талантлива смяна в революционната поезия не само като най-близък другар, но и като проникновен тълкувател на тяхното творчество. В следващите десетилетия тримата творци и критикът, известната „четворка“, преживяват обща, съвсем нелека, дори драматична понякога, жизнена и творческа съдба, извървяват един сложен противоречив и поучителен път на развитие. . .

Подобно на Бакалов Цанев вижда новото, което Разцветников, Фурнаджиев и Каралийчев внасят в революционната литература, сочи техния „нов път“ като певци на септемврийската борба и разгром. Същевременно той отива и по-нататък, като чрез кратки портрети и отзиви анализира конкретно техните художествени завоевания. Най-напред в статиите — портрети за Ас. Разцветников и А. Каралийчев — критикът отбелязва, че като синове на народа, „другари на тегловниците“, те не ще се „посвеният“ да оплачат жертвите или да вдъхнат вяра и бодрост в останалите живи. А времето на погромите е родило нови образи и нови чувства. У Разцветников — скръб: нежна и дълбока, защото е „братска“ и защото е обхванала целия народ; но това „не е плач над умрели, а обети пред гроба на борци“. . . У Каралийчев също така — плач, но и бодрост: плачът много лесно минава, защото е чужд на възторжения темперамент на поета, защото е свързан с жизнерадостната обич към земята и ведрата природа. . . Разцветников — майстор на стиха, умело използвал приказните и баладичните моменти, но винаги със сочни и свежи образи; освен това и „в най-задушевните си работи р а з к а з в а нещо“, а като стоящ най-близко до Смирненски той дава „нови ценности в посоката“, която прокарал тъй рано загиналият пролетарски поет. Каралийчев, показвайки душевната енергия на селския народ, разкривал селската душа, формирана в най-близко съжителство с природата, но и засегната от напредничавите идеи, покъртена от загиналите през Септември за правда: служи си със съвсем нови, оригинални образи и „притежава някаква магическа сила — да оживи всичко, до което се докосне. . .“

И все в този дух — със сигурен и верен критерий, с умерен и съдържано-възторжен тон, позовавайки се на конкретните разкази и стихотворения, а не на предварително възприети формули, Цанев разкрива специфичните предпочитания на тези даровити представители на септемврийската литература, долавя онези свежи сокове, които те вливат в революционната литература, изгражда им верни портрети. Като ги предпазва от някои опасности за бъдещото им развитие, той им предрича бляскаво бъдеще.

По същия начин говори Цанев и за Фурнаджиев в една рецензия за „Пролетен вятър“. Като изтъква близостта му с Каралийчев, опитва се да намери и отличителното у темпераментния млад лирик: връзка със земята — и той

„ние сок от къпините, обича родното поле, пламналите ниви и „големия черен народ“, смели образи, умение от спомените и мъката да премине към „ведра надежда“, предчувствието за величествената страшна и весела „с в а т б а“. . . Общата изказана дори предварително оценка е, че „Пролетен вятър“ означава „наистина пролет в нашата лирика. Особено в оная, чийто духовен извор лежи в народната душа, чийто вдъхновения идват от заветните стремежи на масите“. . .

Макар да споделя общата линия на „Нов път“ към писателите от по-старата генерация и изобщо тези от наследството, които не притежават революционен мироглед — с неточни или неверни оценки за Вазов и др. — Г. Цанев прави успешни и твърде показателни опити да погледне с по-други очи на пример на творчеството на Яворов. В отличие от Бакалов той тълкува на много по-широка психологическа и хуманистична основа поетичното наследство на Яворов, като се опитва да свърже двата периода от неговото творческо развитие, да свърже изобщо поета със съвременността. . . Независимо от някои неточни или не съвсем добре изяснени моменти в това сближаване на Яворов със следвоенното поколение Цанев декларира, че това поколение обича у поета „постоянната будност и тревога на съзнанието, вечното търсене на нови пътища, вечното отричане на старото и стремежа напред!“ Това по същество е едно наистина ново отношение (напомнящо ленинското отношение към наследството) към втория период от творчеството на поета и изобщо към личността му, което по-късно не бе продължено и развито и продължаваше да стои дълги години като спъникамък пред марксистическата критика.

Така в няколкогодишната си твърде активна критическа дейност от преди и след Септемврийското въстание младият Г. Цанев слага едно великолепно начало на своето дело, дело на литературен ценител-марксист, свързан с работническото движение, на критик-борец, който воюва за високохудожествена социалистическа литература, който помага извънредно много за утвърждаване на най-ярките ѝ явления — огнената поезия на Хр. Смирненски и оригиналните му „септемврийски“ последователи — Разцветников, Фурнаджиев, Каралийчев.

2

След 1925 г. в развитието на Г. Цанев обаче настъпват сътресения, идват някои идейно-политически, а във връзка с тях и определени литературно-критически колебания. Началото се слага с участието на Цанев, Разцветников, Фурнаджиев и Каралийчев в известното и толкова нашумяло чествуване на 10-годишнината (ноември 1924) от самоубийството на Яворов. Заради това участие — заедно с представители на официалната литература и сътрудници на „Златорог“ — се разразява полемика между редакцията на „Нов път“ (Г. Бакалов) и „недисциплинираните“, но нелишени от амбиции и самочувствие сътрудници. Без да се спираме подробно върху историята, сложните перипетии и различните страни на конфликта, върху увлеченията и излишния полемичен патос, днес можем и сме длъжни, като се освободим от остротите и напластените през десетилетия квалификации, по-спокойно и трезво да оценим последиците от този печален факт в историята на нашата прогресивна литература. Знае се как завършва полемиката: членовете на четворката, проявили независимост и неотстъпчивост на убежденията, живеещи със съзнанието, че в чествуването влагали литературен, а не политически смисъл, се откъсват от комунистическото движение и стават сътрудници на „Златорог“, на този литературен орган, срещу който всички така смело воюваха.

Бакалов и останалите сътрудници на „Нов път“ още тогава, а и по-късно не пропускат случая да осъдят остро това отстъпничество.

Несъмнено идейни колебания и поддаване на изкушенията на официалната литература от страна на четворката съществуват. Затова те стигат и до откъсване от революционното движение, от борещия се народ като основен извор и обект на вдъхновение. Не липсват обаче крайности от сектантски характер и в иначе, взето в най-общ смисъл, правилна идейно-политическа позиция на Г. Бакалов и на „Нов път“. Навярно едно по-търпеливо, тактично и грижливо отношение към колебаещите се млади таланти би спомогнало за предотвратяване на последвалия пълен разрыв. . . Не бива да се забравя обаче и този факт, че полемиката се развива в дните, когато започват да сноват черните камionетки, когато през злоещите априлски и майски нощи на 1925 г. почти всички от двата спорещи „лагера“ се озовават в Обществена безопасност. Затова и няма възможност за самокритично оглеждане на станалото.

По-важното е, че макар отиването надясно да оставя дълбоки следи в литературното дело на четворката, като спъва и задържа за известно време правилното им развитие, то не ги довежда до творческо „самоубийство“, както предрича Бакалов. Снизили социалния си патос, тяхното по-късно творчество става по-силна или по-слаба психограма на драматичното раздвоение и неверие (Разцветников), на болката от спомена, на вътрешния бунт срещу фашизма и скритата надежда за светлото бъдеще (Фурнаджиев), на откъсването от съвременността и потъването във фолклора и историята (Каралийчев). Не така дълбоки, сравнително взето, са следите от стъпването и колебанията при Г. Цанев. Може би поради характера на неговата дейност, която макар и „творческа“, все пак е литературно-критическа, оценъчна или поради факта, че естетическите възгледи и критерии, анализите и обобщенията имат своя относителна специфика, която и при по-големи идейни сътресения спомага да се запазят непоклитими някои от основните елементи и изисквания на реалистичната естетика. . .

И все пак в какво по-конкретно се проявяват отстъпленията на Г. Цанев след откъсването му от революционното движение до 9 септември 1944 г., къде трябва да търсим отрицателното въздействие на „златорожкото окръжение“? Най-напред в това, че Цанев почти се отказва от класовия принцип или в най-добрия случай съвсем непоследователно и приглушено го прилага при оценката на отделни творби и писатели, на явления и тенденции в литературния живот, недостатъчно свързва тези явления с времето и социалната действителност. Или ако има известни опити, те са доста общи или еkleктични. Не става дума за освобождаване от сектантските, догматичните елементи при приложението на този принцип особено в литературната политика или като средство за отбягване ударите на съществуващите ограничения на фашистката цензура, макар и този факт да не е за пренебрегване, а за същността на класовия поглед, който така вдъхновено защитава самият Г. Цанев преди 1925 г. Дори се забелязва стремеж за отграничаване и отделяне от марксистическия литературен фронт, желанието да остане аполитичен и „чист“ литературен ценител. Поради това именно Цанев почти не говори например за Септемврийското въстание като преломен момент в политическия живот и литературата, за съществуването на обособена социалистическа литература, не излиза вече със статии за първенеца на тази литература Хр. Смирненски, макар и да не го игнорира напълно, от погледа му отпадат някои от най-изявените представители на революционната литература в началото на 30-те години. А това води до известно спадане на социално-борческия патос на критическата му работа, а в отделни случаи и до известно

обедняване на картината на литературния живот, която рисува в критическите си работи.

В определена зависимост от новата „неутрална“ обществено-политическа позиция на Цанев са преобладаващите в критическата му работа анализи на отделните творби и затваряне в художествения текст пред по-общите проблемни статии и оценки на творчеството на отделни писатели, търсене предимно художествените качества, майсторството, обаче малко откъснати от идейните позиции и мирогледа на творците. И невинаги достатъчно свързани с общата тенденция на литературния развой. При тези случаи, немного на брой, и когато се нарушава единството между идейното и художественост, могат да се открият елементи на емпиризъм и формализъм в някои от оценките и статиите му: „За литературния критик“ (категоричното твърдение, че „единственият му ръководител е непосредственият усет“), А. Каралийчев („Имане“), Вл. Полянов („Слънцето угаснало“).

Не би трябвало обаче да се опростяват нещата, а да се погледне в тяхната сложност, като не се забравят и посочената специфика, и относителната самостоятелност на литературно-критическото мислене, и психиката и състоянието на разтърсения творец и държавен служител, и действителната стойност на неговите статии и рецензии в онзи момент, а и до днес. . . Освен това изискването за последователност при отстояване на определена класова позиция се отправя към един временно стъписан марксист, а не изобщо. . . Независимо от посочените идейни колебания и емпирическо-естетски следи, сдържаност или недомлъвки, поради политическата атмосфера, по същество Цанев продължи, задълбочи и обогати литературно-критическото си дело, доформи през тези две десетилетия своя профил на ярък литературен ценител. Още по-пълно и зряло преосмисли естетическото си кредо (несъмнено тук му е помогнала и специализацията в 1925—1927 г. в Карловия университет — Прага), избистри разбиранята си за отговорната роля и специфично призвание на литературен критик, като стига до изясняване, а и до практическо прилагане на някои съществени и специални проблеми и задачи на литературната критика като жанр.

Това е така, защото най-напред въпреки политическото стъписване, колкото дълбоко и тежко да бе то, или въздействието на литературното окръжение в официалния литературен орган Цанев запазва в основному позицията си на прогресивен гражданин и литератор, не отронва думи против комунистическата партия, не се обявява открито срещу пролетарската литература, т. е. срещу онова, в което е вярвал. Той си остана противник на реакционно-фашистката идеология, чужд на опитите за вмъкване на реакционни идеи в литературата, борец срещу ретроградното и естетически остарялото. И още нещо, трябва да се признае, че независимо от враждата на „Златорог“ с марксизма и непризнаването на социалистическата литература редакторът Вл. Василев е проявявал и определена търпимост, допускал е отпечатването на онези статии и рецензии на Цанев, които и при понижения социален патос си остават едни от най-съдържателните му критически работи.

Освен това в тези две десетилетия би могло да се види и една вътрешна хронология: първото десетилетие (1925—1934 г.), когато критикът е по-тесно свързан със „Златорог“, и второто — (1935—1944 г.), когато се откъсва от официалния орган и основава прогресивното списание „Изкуство и критика“, като го прави орган на антифашистките и революционни литературни сили. При тази, колкото и условна да е, вътрешна периодизация на критическата и литературно-организаторската дейност може по-добре да се обясни прогресивната посока, по която върви обогатяването на критическото му дело.

Поради невъзможността да се проследи пълно критическата дейност на Цанев през тези две десетилетия, да се разгледат извънредно големият брой статии и рецензии, които той пише за почти всички български писатели и поети от онова време, ще се ограничим само с някои от по-значителните негови изяви, които характеризират този най-богат и най-съдържателен период от развитието на литературния критик. Би могло да се отбележи предварително, че и най-кратките отзиви на Цанев не са рецензии-реклами и информации, а рецензии дълбоко проблемни, с идеен заряд, които разкриват „основния патос“ на литературното произведение, маркират специфичните черти на творческата индивидуалност на авторите. Дори оценявайки отделните книги на писатели и поети, критикът проследява, трасира техния път, допълня и дооформя техния образ. Ако, с една дума, би могло да се назове една предварителна и преобладаваща, обединяваща и общовалидна идея и изискване в критическата работа на Цанев, би могло да се каже, че това е реализъм — и като художествена правда на живота и творческо престъздаване на идеите и психологията на живи хора, и като правдивост и съвременност на авторското мислене, и като предметност и конкретност в стила и езика. . .

От първото десетилетие (най-значителните му статии и рецензии от това време са събрани в книгата „Писатели и творчество“ — 1932) бихме посочили най-напред неговата оценка на такива оригинални представители на българската белетристика като Й. Йовков и Ст. Загорчинов, които внасят нова и своя багра в българската белетристика и чийто оригинален глас Цанев улавя и показва без колебание. Още с появяването на „Старопланински легенди“ (1927) критикът излиза с положителна рецензия, като със своите свойства си и все повече обособяващ се похват да навлиза смело и сигурно в дълбокото нравствено и психологическо съдържание на творбите тръгва от характерното и оригиналното в отделните легенди, за да стигне до общото, обединяващото. Творческите възможности на големия белетрист са показани според критика в умението му да се издигне над пряко видяното и непосредствено преживяното, да освободи повествованието от рационализма и постави логиката на чувствата, на сърцето в центъра на произведението и в съдбата на героите и т. н. Тези качества на легендите като зрели произведения дават основание на Цанев да заключи, че „Старопланински легенди“ е рядък и художествено убедителен пример на вътрешно единство (не механичен сборник) на книга с „единна стихия, с една душа“, че това е изобщо връх в творчеството на Йовков и е „една от най-хубавите книги в българската литература“.

Проникновените анализи и обобщения за повествователя Йовков в тази кратка, но толкова съдържателна рецензия Цанев разширява с отзивите си за „Жетварят“ и „Вечери в Антимовския хан“, документиращи движението на писателя напред „към по-високи ценности“.

По достойнство оценява Цанев и романа на Ст. Загорчинов „Ден последен — ден господен“ като едно щастливо изключение сред банализираната и изхабена тематика, като сполучлива художествена реализация, отговаряща на основните изисквания за истинска историческа белетристика. Показателно е и това, че наред с реализма и вживяването в епохата критикът не пропуска да отбележи прогресивните елементи в позициите на писателя.

По-късно Цанев ще допълни и обогати своята оценка за романа на Загорчинов (по повод второто му издание), а във връзка с това и разбирането си за ролята и значението на историческия роман изобщо. Но заслугата му тук е безспорна и откривателска: той пръв налага, и то без уговорки, най-хубавият ни исторически роман преди социалистическата революция.

Цанев продължава да следи стъпките и на смутените септемврийски творци — Фурнаджиев и Каралийчев, като навлиза още по-задълбочено в специфика-

та на тяхното творчество. Вярно е, че при Каралийчев („Имане“) не говори за значението на прелома, който настъпва у младия поет в прозата след 1925 г., и с това го огражда и изолира от „злобата на деня“ и пообеднява идейно анализите си. Търси главно общото, онова, което сближава „Ръж“ с „Имане“ и „Приказен свят“ като дело на вътрешноединен и в художественото мислене, и в похватите творец.

При Фурнаджиев Цанев също така разглежда творбите на поета след 1925 г. — poemите „Дъга“ и „Дете“ — като продължение на „Пролетен вятър“. Но се стреми и малко повече да „заземи“ поета към съвременността, тъй като счита новите му стихове като отражение на „неспокойния темп на нашите дни“, а прави опит да свърже „оптимистичния патос“ на поезията му с любовта към родината и народа, със „съчувствието на едно н о в о народничество“. Но и тук най-голямото достойнство на проблемната рецензия за сборката „Дъга“ е в това, че се превръща в една „портретна скица“, с която Цанев закръгля и дооформя облика на един поет „с широк замах, смела фантазия, силно чувство и образен стих“.

Септемврийската тематика критикът засяга косвено и в отзыва си за първия роман на Орл. Василев „Бялата пътека“. Независимо от известна съдържаност и затвореност на анализа, от очевидно съзнателното отбягване да се говори за въстанието, набелязвайки съществените особености и предпочитания в повествователния маниер (разбира се, заедно с неопитността) на дебютиращия романист, Цанев го счита като обещаваща надежда на белетристиката. И затова много по-критичен е към романа „Тор“, тъй като смята, че показал веднъж дарбата си на разказвач, умението си да фабулира, той е длъжен да се опира на по-сериозен поглед върху действителността, да се за дълбочава. . .

Като се води от основното си изискване за наличието на безспорна дарба и главен критерий — творческия момент, личния, индивидуалния глас и при жизнеността и психологическата пълнота, и при художествената логика в изображението, Цанев изразява задоволство, макар и изразено с непълен глас, от реалистичните и социално наситени „прости“ разкази на Н. Райнов („Сиромах Лазар“), от повестите и романите на К. Петканов (посветени на селския бит — минал и сегашен) независимо от невинаги добре защитената художествена психология на героите („Беглец“, „Жътва“), от белетристичните работи на Вл. Полянов, който при всичката си неизясненост докосва интересни проблеми на градската действителност в следвоенните години („Нов път“, „Вик“), от строго (и педантично дори) реалистичните разкази на младия Ил. Волен („Кръсци“), на когото е необходим повече полет и темперамент. . . Тук са и рецензиите за реализираната идейна яснота на героите и показване романтиката на борбата у последния роман на Страшимиров („Роби“), за реалистичното и безпощадно искреното изображение на войната — у К. Петканов („Морава звезда кървава“), ласкавите и насърчителни отзиви за бодрата, оптимистична поезия и лирично „опиянение“ на Сл. Красински („Пролетен гост“), за утвърждаващата се по-голяма конкретност и искреност в стиховете на Ив. Мирчев („Видения“), за благородните нравствени чувства и естествените и звучни стихове на Г. Райчев („Еленово царство“), за просто изразените поетични моменти и чисти ноти в поезията на Лъчезар Станчев („Безшумни дни“), за свежестта и непреднамереността на „Писмата“ на Б. Шивачев („Писма от Ю. Америка“). . .

Неприкрита е обаче радостта на Цанев от появяването на такива оригинални явления, за чието налагане той сам спомага, като поезията на Ат. Далчев („Прозорец“) и разказите на Св. Минков („Автомати“, „Дамата с рентгеновите очи“). В стиховете на Далчев той вижда един нов поетичен свят,

в който преобладават представите и образите, а по-малко настроенията и лиризмът, тъй като „емоционалната струя е подземна и бавна“. Но даровитият поет намирал душата на мъртвата материя, нейното символно значение. За Цанев Св. Минков е „едно от най-интересните дарования в нашата съвременна литература“, „талантилив представител на ново, особено направление в българската белетристика“. Тези категорични твърдения още в началото на рецензията за „Автомати“ критикът илюстрира и обосновава с верен и задълбочен анализ на разказите в този сборник и в „Дамата с рентгеновите очи“ — анализ, който още един път потвърждава, че Цанев има сетива за действително оригиналното, самобитното във виждането и стила на младия повествовател: тънкия усет за загадъчното в човешкия живот, смесицата от съм и действителност, от реални представи и хипотези, хумора и събеседното отношение, привидната небрежност и имитация на разговорната реч, иронията и изящната простота на стила, противопоставяне срещу социалните недъзи и др. Цанев действително намира „компонентите“, характерните новаторски белези на света и стила на Минков. . . . Още двама млади таланти намират подкрепата на критика.

Там, където обаче Цанев вижда, че авторите не си поставят психологически задачи, и счита, че в произведенията им не се вижда живият човек, той става критичен, и то остро критичен. В голямата статия-преглед „Романи и романисти“, макар и да отбелязва отделните сполуки, той се спира главно върху онова, в което не са успели „романистите“: Д. Немиров, Ст. Чилингиров, К. Петканов, Вл. Полянов, Аура, Гр. Чешмеджиев, П. Карапетров и Ф. Попова-Мутафова. Също така по-голяма критичност проявява и към първия роман на Ем. Коралов („Великата жажда“), за да стигне до категоричното определение като съвсем сурови и стоящи пред прага на изкуството разказите на Панчо Михайлов („Български новели“), до рязкото отхвърляне като „чужди на поезията“ и подражателни стиховете на Вл. Русалиев („Псалми“). . .

В отделни статии критикът обобщава наблюденията си върху някои по-трайни явления и тенденции в литературния живот, търси закономерностите и разяснява извършващите се промени в литературния процес — „Проблеми на днешната българска литература“, „Усилията на българския роман“ и др. Така, когато заговаря за „проблемите“ на днешната (тогавашната) литература, критикът най-напред и напълно законно поставя актуалния — и за онези години, а и в наше време — въпрос и изискване: текущата литература да бъде съвременна, да се вслушва в повелята на живота, да засяга проблеми, които са в най-близка връзка със съвременността. Критикът очертава и общата посока в развитието на българската литература — пълното освобождаване от индивидуализма и символизма, приближаване към действителността, реалистичност и жизненост, възстановяване правата на сетивата (особено при поезията), социално чувство, и главните течения, тенденции и представители в поезията (Багряна и Фурнаджиев, Смирненски и Разцветников, Далчев и Пантелеев, Сл. Красински. . .) и в прозата (Н. Райнов и К. Петканов, Йовков и Ел. Пелин, Каралийчев и Г. Райчев). . . Би могло да се поспори и за основния критерий (някъде идейно-тематичен, другаде чисто художествен), и за точността при градирането на насоките и групирането на творците (с явната недооценка на оформящата се след 1929 г. революционна литература), и при изясняване причините за настъпилата „криза“ в поезията. . . Но несъмнено общата картина е вярна, прогнозите са добре промислени.

Освен „портретни скици“, които Цанев почти винаги дава със своите рецензии, през тези години той публикува и едни от най-сполучливите си портрети на някои от известните за онова време български поети и писатели, които вече са създали най-значителното в своето творческо дело или пък не

участвуват активно в текущия литературен живот: А. Страшимиров, Ел. Пелин, Г. Стаматов, Г. Райчев, Н. Лилиев.

Вижда се, че не остава нещо по-значително в нашата литература до средата на 30-те години — и като творци и проблеми, и като произведения и тенденции, — което да е убягнало от погледа и оценката на Цанев. В същност през това време той слага солидната основа на литературно-критическото си дело, която по-нататък разширява и обогатява.

И след 1934 г. до 9 септември 1944 г. Цанев продължава и развива, задълбочава и обогатява толкова интензивната и разнообразна критическа дейност. За това свидетелствуват и книгите му: „Литературни студии“ (1938), „Проблеми на днешната българска литература“ (1939), „Иден и образи“ (1944). Същевременно обаче има и някои нови моменти, които говорят за по-голямо идейно задълбочаване, за издигане на по-високо стъпало рецензиите и портретите, проблемните статии и прегледите.

Преди всичко, както вече се каза, това е освобождаването на критика от опека на „Златорог“, от твърде субективната и елитарна независимо от известна „толерантност“ политика на главния редактор Вл. Василев, която доведва до все по-остро чувствувашо се обедняване на списанието, до липсата на приток от нови и талантиливи попълнения. Първата стъпка от несъгласието на Цанев със „Златорог“ е участието му в организирането заедно с Ем. Коралов и Св. Минков на вестник ЛИК, на който една от задачите е била да публикува творби от съветската литература и статии за съветските писатели, нещо, с което „Златорог“ никога не би се съгласил. Сътрудници и на „Философски преглед“, „Училищен преглед“ и други списания, в редица юбилейни листове за Пушкин, Ботев, Йовков, организирани от писателите-комунисти и другите прогресивни писатели.

Тук докосваме и двата основни фактора за по-решителните прогресивни и антифашистки крачки на критика: победата на Съветския съюз и на съветската литература, новия единосфронтowski антифашистки характер на борбата на Българската комунистическа партия и безспорните завоевания на нашата социалистическа литература. Най-добре това е показано в сп. „Изкуство и критика“. През януари 1938 г. се появява първият брой (продължава да излиза до декември 1943 г.) под редакцията на Г. Цанев и „близкото участие на Хр. Радевски, Г. Караславов, Ил. Бешков, Л. Пипков, Орл. Василев, Г. Райчев, Бленика, младите П. Вежинов, В. Петров, Б. Райнов и други прогресивни писатели“ — по собственото свидетелство на редактора. Сътрудничат още: Г. П. Стаматов, Ст. Загорчинов, Ив. Хаджийски, Ем. Попдимитров, М. Вълев, Н. Фурнаджиев, Ас. Разцветников, Ат. Далчев, Сл. Красински, Ем. Станев, Ст. Ц. Даскалов, Ал. Геров, Бл. Димитрова. . . Илюстрирано е с репродукции на картини от най-видните прогресивни български художници. С по няколко работи излизат Т. Павлов и Кр. Белев. . . Дори само списъкът на сътрудниците свидетелствува, че „Изкуство и критика“ действително става трибуна на прогресивната художествена и критическа мисъл в онези години. Редакторът успява да реализира една своя мечта — да организира списание, в което да приложи единен и висок идейно-художествен критерий. Друг е въпросът, доколко във всички случаи е спасен този критерий. А за прогресивния характер на списанието е достатъчно да споменем само душевните стихове на Хр. Радевски, посветени на неговата. . . 20-годишна любов — комунистическата партия, и то написани и публикувани през 1943 г.

За този облик на списанието спомага на първо място, разбира се, самият редактор Г. Цанев. Той много по-открито, както бе отбелязано, работи с писателите-комунисти, по-нашироко се опира на съветската литература и литературна критика, по-трайни стават интересите му към творбите на револю-

ционните писатели. В неговите по-обобщителни и проблемни статии („Нашият литературен живот“, „Литературата за деца“, „За историческия роман“, „Маяковски у нас“ и други) личи, че е задълбочил погледа си върху социалната действителност, че търси и открива по-голяма зависимост на литературните творби и явления от историческия момент, от идейните позиции и мирогледа на авторите. Общата постановка на проблема за историческия роман (1942) например Цанев построява върху изследванията на съветските литературни историци и критици, но тъй като поради цензурата не може да ги цитира, отбелязва само — „според някои“, „някои твърдят“. . . И голямата статия-изследване „Маяковски у нас“ също така е изградена в първата си част върху завоеванията на съветската критика. Това първо, много точно и аргументирано изследване за въздействието на „най-добрия поет на съветската епоха“ върху българските революционно настроени поети и за най-значителните преводи на негови творби на български език може да се вземе и като свидетелство за гражданска доблест и смелост на критика. . .

Като редактор и организатор на литературно списание Цанев неимоверно увеличава и разширява задълженията си към оперативната критика и литературната политика.

Естествено значително място в рецензентската работа на Цанев и сега вземат онези автори, за чиито книги той вече е писал, към чието развитие е особено чувствителен. Продължаващият интерес на Цанев към Ст. Загорчинов е особено любопитен, тъй като критикът пише отново рецензия за второто издание на романа „Ден последен — ден господен“. И едно сравняване между първата и втората рецензия е особено „поучително“. Като съществени моменти в развитието им като повествователи определя Цанев и новите книги на Св. Минков („Другата Америка“), Илия Волен („Божии хора“), К. Петканов („Кладенец“, „Преселници“), само че при книгите на Петканов не се изтъква достатъчно как неправилните, идеалистически възгледи на писателя намаляват художествената внушителност на повествованието. Стреми се да вмести отделните произведения в съответния жанр, а самите писатели — след съпоставки и паралели — в общия литературен процес.

Когато се сблъска с литературна неграмотност и липса на елементарен художествен вкус, на фалш и езиково безсилие, както с романа на Хр. Ц. Деррижан („Аз бягам от една жена“), Цанев е безпощаден. Непримири е той и към занаятчиите в историческата белетристика и детската поезия като, макар анонимно и непряко, казва толкова горчиви думи за по-голямата част от създателите (лирици, критици, професори по естествена история. . .) на исторически романи („За историческия роман“) и за похода към овладяване на детското внимание чрез. . . „негодни и пакостни излияния“ („За детската литература“). При всичката си острота тези констатации (тук са и репликите му срещу лошите преводи) са израз на оправданата тревога, на развълнуваната съвест на критика.

Интересът към други творци, за които по-рано не е писал, откриването на нови имена и сега си остава главната задача и най-голямата заслуга на Цанев. Ако казаното за Сим. Андреев („Еснафи“), за когото критикът заговоря за първи път (макар той да не е млад, нито ново име), да не е придружено с достатъчни и силни аргументи, обосновката на оценката на книгите на Анна Каменова („Пет момичета“, „Харитининият грях“), на М. Вълев („Прах след стадата“, „На котва“) — е убедителна.

Но особено показателно е отношението на Цанев към книгите на Г. Караславов. Веднага след появяването на „Татул“ той не закъснява да публикува една подцертано аналитична рецензия. За критика това е един пълноценен реалистичен и съвременен роман, в който благодарение на новия поглед на ав-

тора типичните елементи на селския бит са убедително съчетани с обществено-политическите настроения. И макар мрачната атмосфера и тежкия тон да имат своето основание във връзка със задачата да се покаже опустошителната частнособственическа стихия, здравият и точен реализъм, сигурното проникване в душата на героите са позасенчили поезията в живота и труда. . .

Затова, когато оценява следващия тематично свързан с „Татул“ роман „Снаха“ на Караславов, Цанев сочи като предимство пред първия роман показаната поезия на селския живот, резултат и от големия полет на чувството и въображението. Изобщо „Снаха“ според мнението на критика е решителна стъпка в развитието на Караславов и бележи висок връх във възходящия му път на художник-реалист, защото най-напред подхождат към жизнения материал, методът на писателя е бил един „добросъвестен реализъм“. Защото по-нататък, поставяйки пак в центъра на романа проблема за частнособственическата страст, Караславов, показвал живота в неговото многообразие, създавал истински живи и всестранно обрисувани герои, а не схеми, майсторски използвал верния и естествен диалог, достигал до „истинска простота и сила на изреча“ . . . Не е пропуснато и отбелязването на липсата на угризения в съвестта и драматичност като резултат от извършеното престъпление, мисълта за божие наказание, недостатъчната художествена плътност на образа на Стойко. . . Присъединявайки се към почти пълното единодушие на българската критика, Цанев вижда в „Снаха“ победа на художествения реализъм (както би могло да се говори през 1942 г. за социалистическата литература), а с това и налагането на Караславов като „един от най-големите български романисти“.

Без да пише специална статия за Хр. Радевски, публикуването в „Изкуство и критика“ на най-значителните му творби: „Любов“, „Приказка“, „Писмо“, „Мечта“ и др., влезли по-късно в сборката „Въздух не достигаше“, отпечатването (като най-близък помощник на редактора) на редица статии, полемики (с И. Бадев, Ат. Далчев и др.) и преводи от съветски поети са в същност едно признание и утвърждаване на другия ярък представител на социалистическата ни литература.

Подкрепата на новите и млади попълнения от поети и белетристи е двойко: и привличането им като сътрудници, и оценката на техните първи книги. В белетристиката това са преди всичко П. Вежинов и Ем. Станев. Действително П. Вежинов пише от по-рано, но разказите му, създадени в периода на най-дивата фашистка цензура, които събира и издава в „Дни и вечери“ (1942), са в същност неговото сигурно и истинско навлизане в белетристиката като самобитен, съвременен и модерен майстор на разказа. С рецензията си за сборника Цанев доказва (за разлика от някои пресилени резерви и страхове на прогресивни писатели), че при съществуващите обективни условия с разказите си Вежинов защитава, а и обогатява прогресивната българска белетристика.

И стойността на кратката рецензия на Цанев за първата книга на Ем. Станев „Примамливи блясъци“ е главно в това, че като утвърждава безспорните белетристични възможности на младия разказвач, критикът не се задоволява с общи мисли и пожелания, но намира в отделните разкази конкретни проявления на качеството му на повествовател, които в определена степен са близки до Вежиновите, тъй като съществува близост в светоусещането и съвременния поглед на двамата млади автори. Разбира се, Станев — посочва Цанев — има свои открояващи се предпочитания: и по отношение на тематиката (не само града, но и света на природата), и по общия поглед (подчертано трезв), и атмосфера (своеобразно нравствено хуманистична), и по изобразителните похвати и език (силно чувство за поезия и пластичност) и т. н.

В „Изкуство и критика“ Цанев приютява, дава зелена улица, както вече бе казано, и на най-младата поетична генерация — Валери Петров, Б. Райнов, Ал. Геров, Бл. Димитрова. . . А това означава, че със сигурния си и изострен усет критикът вижда появяването на ново художествено мислене, дочува новите оригинални, макар и твърде различни един от друг поетични тонове. Затова не се колебава да помести в списанието изключително поетичните, макар и в традиционен стих, поеми на В. Петров („Палечко“, „На път“, „Ювенес дум сумус“ и др.), модерните, „урбанистични“ и предметни, а някъде и драстични стихове на Б. Райнов, по-интелектуалните, социално-съдържателни и жертвени поетични размисли и апели на Ал. Геров. . . Чак след две десетилетия Цанев ще защити като критик тази поезия — преди всичко на Валери Петров — като отхвърля подценяването ѝ от страна на някои съвременни критици вследствие на догматични изисквания.

В отделни случаи обаче сетивата, високият художествен критерий на Цанев сякаш се попритъпяват. . . Така той явно недооценява поезията на Мл. Исаев след 1934 г. („Тревожна планета“). Но най-важното — толкова чувствителен към истински новото и оригиналното, той не забелязва (както и другите прогресивни критици) действителното новаторство на „Моторни песни“, не успява да види и чуе. . . Вапцаров, който с патоса и поетиката си е в определен смисъл предходник на Б. Райнов, В. Петров и други, който е най-яръкият изразител на новия конкретен и предметен стил. Трудно може да се намери обяснение на този пропуск. . .

Независимо от този, а и от някои други пропуски направеният преглед на повече от 20-годишната литературно-критическа дейност на Цанев показва, че той е централна критическа фигура в литературния живот през 20-те и 30-те години, че като ценител със солиден и строг критерий, с верен усет за значителното и съвременното, той допринася най-много за правилното разбиране и съвременна оценка на най-високите върхове в поезията и прозата, че почти безпогрешно и пророчески предвижда и насочва литературните надежди, че проникновено разкрива индивидуалния облик на отделните творци, тяхното художествено майсторство. . . Не по-малко и интересно би било едно по-подробно изучаване критическото майсторство и на самия Г. Цанев.

3

„Изкуство и критика“ става за Цанев мост, по който той с достойнство преминава към новата социалистическа литература, за да отдаде силите и опита си за изграждане на новата обществена и литературна действителност на социалистическа България. Затова още в първите месеци след революцията на 9. IX. 1944 г. той става един от редакторите, а известно време и гл. редактор на сп. „Изкуство“, където заедно с почти всички сътрудници от „Изкуство и критика“, идейно и естетически подготвени още от времето, „когато въздух не достигаше“, най-активно и отговорно участва в организирането и сплотяването на антифашистките литературни сили, в направляването на литературния живот в трудните първи месеци и години на свободата. . . Но постепенно — било поради нуждите на преподаванията му в университета или изследователските задачи в Литературния институт на академията — той изостави оперативната критика и изцяло премина към литературната история. Известна подготовка за пълното преориентиране към литературно-историческите изследвания съществува и в някои работи на критика още от 30-години — В. Друмев, Б. Пенев и др.

Почти всички статии, студии и други проучвания на Цанев, поставени върху основата на марксистическата методология, са обърнати вече три десети-

летия към литературното минало, главно в периода от Освобождението до Девети септември 1944 г. Това личи и от книгите му: „Пътят на Яворов“ (1947), „Страници от историята на българската литература“ (1953) и разширени издания — 1956, 1958), „По пътя на реализма“ (1960), „Критика“ (1961) и ново разширено издание под заглавие „Писатели и проблеми“ — 1965), „Традиция и новаторство“ (1965), а в последните години — четири томната поредица под общото заглавие „Страници от историята на българската литература“, от която вече са излезли три тома: „Спатоса на възторга и избличението“ (1967), „На прелома на две столетия“ (1971), „По нови пътища“ (1973).

Цялостната преоценка на литературното наследство бе задача от национален мащаб, без решението на която не можеше да се изгражда и съвременната литература. Без да се осланя на критическия си опит, Г. Цанев започна всестранно и задълбочено проучване на проблемите на българската литература и на едни от най-видните ѝ представители от времето след Освобождението. Оказа се обаче, че въпреки направеното от Г. Бакалов и Т. Павлов съществуват много трудни и неизяснени въпроси за пълното критическо преосмисляне на литературния процес. Към това се прибавяха неизживените догматични сектантски увлечения или администрирането не само в литературната политика, но и в литературната наука. . . Литературната работа на Цанев споделяше грешките, беше зависима от зигзагите на нашата естетическа и литературно-критическа мисъл.

За единството между литературния теоретик, критик и историк Цанев е говорил не един път. За него то — особено зависимостта на литературния историк от критика — не е абстрактно положение, а конкретна истина, която намира потвърждение в собствената му практика. „Винаги съм мислил, че литературният историк трябва да бъде преди всичко критик“ — твърди категорично той. Независимо от задръжките и увлеченията Цанев е направил досега най-много за правилната марксистеска оценка на литературното наследство. Трудно можем да си представим по-сетнешното и сегашното ни отношение или оценка на Вазов и Зах. Стоянов, на Ал. Константинов и Стаматов, на Яворов и Пенчо Славейков, на Елин Пелин и Д. Дебелянов без статиите на Цанев. Той начерта и главните линии на литературното развитие от критически към социалистически реализъм.

Изправен пред нови и трудни проблеми, Цанев написа още в първото десетилетие след социалистическата революция редица статии и студии от общ теоретически характер, макар да не обича отвлечените теоретизации, в които си постави задачата да намери сигурен критерий за оценка на създаденото в миналото и за приобщаване на съвременниците към идеите и чувствата, етиката и художествените открития на творците от по-ранните епохи. Писани в различно време, в тези статии и студии — „От символизъм и реализъм към социална поезия“ (1946), „За литературното наследство“ (1953), „Опит за периодизация на българската литература след Освобождението“ (1955), „Начало и развой на критическия реализъм в българската литература“ (1958) — може да се види движението и търсенията на нашето литературознание, еволюцията във възгледите, позициите и постиженията на Цанев като литературен историк и критик.

Общата постановка на проблемите и особено тълкуването на конкретния литературен материал — примери от събития, творби и автори — в студиите несъмнено са верни, основани на научно виждане за характера на литературното творчество, за закономерностите на литературния процес, за приемствеността и т. н. Същевременно обаче, писани преди повече от две десетилетия, те носят белега на времето: доверяване и съобразяване с истини, вътпявани по административен път, неизживени напълно вулгарно-социологични

и сектантски остатъци. . . Много скоро сам Цанев в значителна степен коригира, особено след Априлския пленум през 1956 г., увлеченията си, допълни, обогати и уточни схващанията си. И това най-добре личи в студията „Литературната критика след 9. IX. 1944 г.“ и „Традиция и новаторство“. Но и тук има едно друго обстоятелство: известно освобождаване от задържащите живота мисъл на критика теоретически постулати и навлизане в терена и атмосферата на съвременната литературна действителност, където той така сигурно се движи. . .

Дори в по-общите разсъждения за „критиката като литературен жанр“ (основани в значителна степен на казаното още в статията „За литературния критик“, разбира се, допълнено и доуточнено), Цанев илюстрира с рецензентската практика на младите български критици за съвременни автори и произведения. А когато проследява 15-годишното развитие на критиката, той вече направо се намесва в литературния процес, коригира направления и оценки за редица съвременни български поети и белетристи (Фурнаджиев, Радевски, В. Петров и др.), обявява се смело срещу догматизма и сектанството, като отправя доста остри бележки към критиците за техните работи от първите години след социалистическата революция. Изобщо успешни са усилията на опитния критик към възстановяване, така да се каже, на пълните права на художествената критика и чрез собственото отношение към някои съвременни автори и проблеми.

Още по-показателно е отношението на Цанев към съвременната литература при разглеждането на проблема за традицията и новаторството. Най-напред неговата богата ерудиция, отлично познаване на литературните факти, но и при едно творческо критическо разшифроване и при един верен идеен и естетически критерий му дава възможност да направи един твърде обстоен преглед на развоя на българската литература след Освобождението до наши дни, все с оглед, разбира се, на проблема за съотношението между традиция и новаторство. И литературният историк и критик стига до извънредно ценни констатации, до нови осветления както на различните проявления на диалектичното противоречие и единство на традицията и новаторството в различните литературни периоди, така и в доуточняване и коригиране на някои от собствените си по-раншни схващания.

Новаторските търсения и усилия на днешните български поети и белетристи Цанев обосновава тактично, но и сигурно, вещо. Той внимателно коригира увлеченията на някои поети в интелектуалната поезия (съществуващи повече в техните изказвания) като единствена поезия на нашето време. В своя четири томнен труд „Страници от историята на българската литература“ Цанев избира най-значителните и оригинални представители на литературата в миналото, като се води от една мъдра, идеологически явна и далновидна мисъл, която в най-голяма степен осмисля посоките на търсенията и литературния анализ: доколко тяхното творчество е останало като идейно-естетически ценен документ в общонационалната ни култура и литература, доколко е близо до нас днес, доколко служи на социалистическата литература.

Наистина „критическият патос“ доминира във всички томове, особено в литературно-критическите очерци, като „особен жанр на портрет в развитие“. . . Но той личи и в началните, „панорамни“ глави на трите тома, където се изяснява литературно-историческото кредо на изследователя-критик — „Литературният живот от Освобождението до края на 80-те години“, „Литературните направления и борби на прелома на две столетия“, „По нови пътища“ — когато в богатия исторически и литературен материал търси и улавя художествено ценното и емоционално заразяващото, новото и прогресивното. Стъпил здраво на научна основа, той не се смущава от противоречивостта и разнообразието

на възгледите, сложността и богатството на естетическите търсения. Макар и с по-няколко думи, успява да каже най-характерното за всички български писатели, оставили име в литературата. И най-кратките оценки и характеристики съумява да скрепи с много добре подбрани примери.

Досега нямаме по-пълна и по-убедителна картина на литературния живот през 80-те години на XIX в. и след войните до средата на 20-те години. Тук грижливият и точен марксистически поглед на изследователя е умело дозиран с проникновението и темперамента на литературния критик. А втората картина („По нови пътища“) е стоплена и емоционално раздвижена от развълнуваността на спомените на участника в литературните борби, разбира се, и със... задоволството, че оценката и прогнозите от младите години са се потвърдили и сбъднали в по-нататъшното развитие на българската литература и чрез съдбата на българските поети и писатели... Макар в студията за критическия реализъм да се набелязва най-характерното от литературната атмосфера на 90-те години, все пак се чувства липсата на специално и обстойно разглеждане на това толкова важно десетилетие в литературната ни история, когато за първи път може да се говори за напълно развит и богат литературен живот, с открояващи се творчески личности, живеещи вече с напълно обособено художествено съзнание, с многообразието и поляризацията на естетическите търсения, и то при едни войнуващи литературни лагери.

В очерците на Цанев за избраните поети и писатели в трите тома се вижда още по-добре вещият проникновен и зрял ценител, майстор и на конкретния анализ, и на синтетичния портрет. Разбира се, по-голямата част от анализите и очерците са се подчинили в значителна степен на нуждите на монографичния очерк, пригоден към една, наистина не „пълна“, но все пак литературна история: по-голяма системност и последователност при следване на единна методология, повече биографични и други данни за автора, много повече общокултурни факти... Но и тук Цанев, който не обича предпоставените тези и не иска да блесне със знанията си, успешно и творчески използва историческите факти и документи, като ги насочва веднага към личността на твореца, умело свързва условията и противоречивите идейни и естетически тенденции на епохата с художественото му дело. И макар да използва направеното в литературната история и критика преди него, намира своя емоционална ос, свой ъгъл на виждане, като освежава и задълбочава известното и познатото, стига и до свои нови и оригинални обобщения.

С право под заглавието „С патоса на възторга и изобличението“ (първия том), обхващащ периода до края на XIX в., Цанев поставя на първо място Вазов, и то с един обширен монографичен очерк. Едва ли би могло да се постъпи и по друг начин.

Никои български критик не е допринесъл толкова много за цялостното осветление и вярното възприемане на наследството на Вазов, за навлизане в съзнанието на широките слоеве в народа образа на народния поет, колкото е направил Цанев. Във възрожденския патриотичен патос и проникване в народната съдба вижда той и значението и стойността на „Записките по българските въстания“ на Зах. Стоянов. Спира се в краткия си очерк и на изключителните белетристични качества и епически замах на самородния талант, по-специално на способността му да вижда и типичното, закономерното, и индивидуалните особености, да разказва искрено и с живо чувство за хумор и ярък език, темпераментно да изразява авторската си позиция...

По-друг облик имат очерците за Ал. Константинов и Г. П. Стаматов може би поради основния си патос — изобличението. Те, съдържащи елементите на най-добрите портрети на Цанев, са по-синтетични и есеистични, с

повече внимание към личността и гражданските проявления на авторите, към творческите предпочитания, похвати, стил... Затова например авторът на „Бай Ганьо“ заедно със сигурния анализ на образа на този „невероятен българин“ и на пътеписите и фейлетоните изпъква с творческата си съвест на неподкупен талант и смел гражданин. А Стаматов се налага със своеобразното на сатиричното виждане, с неповторимия си и специфичен стил на безкомпромисен изобличител. Затова е спомогнало и вмъкването (естествено, а не механично) на някои по-раншни и в по-есеистичен план наблюдения на Цанев. Разбира се, на читателя би му се искало да види под „патоса“ на „изобличението“ и други сатирици изобличители (Ст. Михайловски например). Но... правото на избор си е предоставил, според предварителната постановка и уговорка на „уводните думи“ на третия том от „страниците“, сам авторът — съгласно неговия усет и преценка за художествено ценното и значителното.

Развитие и обогатяване — според еволюцията на виждането на Цанев — ще открием и в очерка за Пенчо Славейков (във втория том). Докато например през 1952 г. критикът не говори за философските поеми на П. Славейков или в скоропоговорка ще отбележи, че са изградени на книжни идеи, през 1971 г. той вече се занимава с „интелектуалното начало“ в творческата природа на Славейков, най-добре изразено именно във философските поеми, със стремежа му да съедини националното с общочовешкото, с изразяване на съкровени мисли и желания за драматизма и трагизма на големите творци, с новите мерки за човешко поведение, за етичност и естетичност и т. н. Особеният пиетет на Цанев към творчеството на Яворов (датиращ още от студентските години на критика, показан в монографията за поета от 1947 г. и в различни предговори и статии) тук е изразен в един сравнително кратък, но съдържателен и целенасочен очерк, който започва с твърдението, че „в родословната книга на най-големите български поети Яворов иде веднага след Ботев“. Г. Цанев е един от първите, който разяснява историческите заслуги на Д. Благоев като основоположник на марксистическата критика и на Г. Кирков като един от създателите на социалистическата ни литература. А тяхното дело още по-директно е свързано с днешната литература.

С очерците си за Хр. Смирненски и за Гео Милев, за Разцветников и за доскоро живите Н. Фурнаджиев и А. Каралийчев (третия том) Цанев съединява минало и настояще и най-непосредствено навлиза в съвременната литература, тъй като Фурнаджиев и Каралийчев бяха едни от създателите и на социалистическата литература след деветосептемврийската революция. С изключение на Гео Милев за всички останали той пише, както вече бе посочено, още за началните им стъпки, допринася извънредно много за откриването и налагането им като едни от най-големите достижения на националната ни литература. Поради това в този том много повече, отколкото в другите критикът стои пред литературния изследовател. Към първите вдъхновени статии и портретни скици са прибавени нови факти, съображения и теоретически обосновки, за да се покаже еволюцията на авторите, да се приспособи изобщо литературното им дело в определена степен към замисъла и изискванията на един по-цялостен исторически поглед. Това действително са — особено за Фурнаджиев, Разцветников и Гео Милев (за Каралийчев Цанев се задоволява със съвсем кратка скица) — най-пълните и най-хубави монографични очерци за техния сложен път, за тяхното важно място на творци и новатори в българската литература. Очеркът за Смирненски въпреки правилната научна и съвременна аргументировка и верните анализи като че ли не може да грабне читателя така, както първите статии на Цанев за най-големия пролетарски талант. Навярно за това допринасят някои нарушавания на

мярката при неоправдано подробното изясняване на идеята и темата и изобщо съдържанието на отделните творби („Иохан“ и др.)

Не съм сигурен доколко припомнените факти и набелязаните черти и особености на повече от половинвековната критическа и изследователска дейност на Цанев са показали пълния му образ и дали са убедили читателите в неговите огромни литературни заслуги. Ще ми се да завърша с неговите собствени заключителни думи в статията „За литературния критик“. Наистина в дългия път на критика и изследователя Г. Цанев има колебания и неточности, отделни грешки. — „И не по неговите грешки ще го ценим, а по положителното, което е направил, по талантите, които е открил, по художествените истини и неистини — които е изтъкнал, и най-после — по имената, с които е свързал своето име.“ По последното изискване — имената на най-големите таланти, с които свързва своето име — той има съперник само в лицето на Г. Бакалов. Досегашното забележително литературно дело на Г. Цанев вдъхва дълбока увереност, че той ще продължи със същата любов и жар, със същата жизненост и духовна младост творческата си изследователска работа, обогатен с мъдростта и зрелостта на големия жизнен и литературен опит, ще ни поднесе и други нови книги, за да каже своята ясна и категорична, аргументирана и компетентна нова дума и по въпросите на наследството, и по проблемите на нашата литературна съвременност.